

Nekaj nekonvencionalnih misli o razvoju slovenskega naroda

Aleš Lokar

Aleš Lokar se je rodil leta 1935 v Ajdovščini, prvo otroštvo je preživel v Gorici, v Kanalski dolini, na Koroškem, dokler se ni dokončno preselil v Trst. Na tržaški univerzi je tudi diplomiral (1961), naslednji dve leti je delal na tehnično-komercialnem področju in precej potoval po Evropi. Leta 1964 je ustanovil v Trstu revijo Most, ki je odprla novo poglavje v tržaškem kulturnem življenju, posrečilo se ji

je namreč — med drugim — uveljaviti dejanski dialog med obema narodnostnima skupinama na Tržaškem, tudi ob najbolj kočljivih vprašanjih, kot so raznarodovalna politika, izseljevanje, status manjšin na obeh straneh meje in vprašanje meje same. V tej zvrsti esejistike je prav Lokar eden najuspešnejših. Istega leta, se pravi 1964, je Lokar dobil mesto asistenta na ekonomski fakulteti tržaške univerze, pred tremi leti pa je postal univerzitetni profesor. Zdaj predava na univerzi v Anconi dva interdisciplinarna predmeta: organizacijo proizvodnje ter socialne in ekonomske učinke tehničnega razvoja.

V zadnjem desetletju je Aleš Lokar napisal in objavil vrsto kritik, esejev in blizu dvajset znanstvenih publikacij. Tudi pričujoči članek, ki ga je avtor poslal v objavo naši reviji, je izviren in zanimiv, hkrati pa se organsko vključuje v vrsto podobnih prispevkov, ki smo jih na temo slovenstva že objavili v naši reviji in so se njihovi avtorji v njih dotaknili številnih političnih, gospodarskih in kulturnih vprašanj Slovencev v preteklosti in v našem času.

V tretji številki letošnjega letnika Sodobnosti objavlja J. K. kritiko na moj zapis o razvoju slovenskega naroda, ki sem ga oddal kot odgovor na anketo Naših Razgledov.

Običajno nimam navade, da bi pisal odgovore kritikom, toda v tem primeru se mi zdi potrebno, da to storim, saj gre, očitno, bolj za izmenjavo mnenj o določenem vprašanju, za dialog, kot pa za kritiko v pravem pomenu besede. Z J. K. se ne strinjava. Morda pa bi bila najina izmenjava mnenj lahko zanimiva za širši krog bralcev?

Trditve, ki sem jih objavil v Naših razgledih, se nanašajo na določen aspekt v genezi slovenskega naroda kot skupinskega subjekta. Do teh mojih misli zavzema J. K. naslednje stališče: »Slovenci... nismo bili in nismo prav nič posebnega ali edinstvenega. Deležni smo bili usode mnogih drugih, zlasti manjših ali odvisnih narodov srednje in vzhodne Evrope — s to posebnostjo seveda, da je bila ta usoda zaradi naše majhnosti in večje odvisnosti za stopnjo izrazitejša —«.

Moram reči, da prav ob tej trditvi, ki je za J. K. centralna trditev — tako rekoč njegova teza, ostajam nekako brez neposrednih argumentov, to pa zato, ker se mi zdi misel dvoumna. Po eni plati se s trditvijo strinjam, po drugi pa ne. To se sicer sliši kot paradoks — pa ni. Oglejmo si zakaj.

Kadar razpravljamo o zgodovini in usodi kakšnega naroda, posebno če je to narod, ki mu pripadamo, smo zmeraj v nevarnosti, da bi se šli (hote ali nehote) nacionalizem, to se pravi nacionalno mitologijo (in prav to mi J. K. očita tam, kjer trdi, da z miti izganjam mite). Zato se z njim povsem strinjam, ko pravi, da usoda slovenskega naroda »ni bila nič izrednega«. Jaz bi dodal: posebno še, če bi z dokazovanjem takšne posebne usode mislili naš narod povzdigovati nad druge«. Če je bilo iz mojega spisa razumeti kaj takega — o tem sicer dvomim — potem sem očitno nespretno izrazil svoje misli, saj mi nikoli ni šlo za takšen nacionalizem, ampak obratno, za premagovanje nacionalizma.

Po drugi plati pa moram reči, da se z J. K. nikakor ne bi strinjal, če so njegove besede mišljene takó, da se o usodi (bolje, zgodovini) slovenskega naroda sploh ne splešča razpravljati, ker je pač ta usoda povsem neizrazita in nezanimiva. Takšna obravnava stvari se mi zdi, milo rečeno... neznanstvena. Prepričan sem namreč, da ga ni objekta dejanskosti, za katerega bi se dalo trditi, da je absolutno nezanimiv. Argument je sicer lahko nezanimiv v določenem zgodovinskem trenutku za večino ljudi ali pa za določeno skupino ljudi, za druge, in v drugem zgodovinskem trenutku pa je lahko zanimiv. Zgodovina znanosti nam dokazuje, da so se često posamezniki ukvarjali s problemi, ki so bili s stališča trenutnega interesa večine povsem nezanimivi, a so se v perspektivi izkazali kot veliko zanimivejši od trenutno vseobsegajočih interesov večine ljudi.

Sicer pa dvomim, da bi bil interes za usodo kakšnega naroda takšen ekstremen primer. Prav nasprotno se mi zdi res: iz usode naroda nastaja narodova kultura, narodova kultura pa je tisti skupek informacij, ki tičijo v glavah narodovih posameznikov, iz njih pa se porajajo težnje ter dejanja. Kadar govorimo o usodi naroda, posebno kadar o njej kritično premišljamo, tedaj posredno modificiramo etabrirani status te narodove kulture. In to delo je treba stalno opravljati. V isti številki Sodobnosti, kjer se J. K. dokaj jedko sooča z mojim nekonvencionalnim prijemom problema, lahko beremo izpod peresa Adama Schaffa misel, »da moramo biti pripravljeni, da vsako zgodovinsko splošno veljavno interpretacijo znova preverimo v luči novih dogodkov in novih potreb«.

S tem, kar posredno predlaga J. K., problema ne rešujemo, temveč ga kratkomalo odrivamo. V zadnji konsekvenci bi besede J. K. lahko razumeli tudi takó: Slovenci smo majhni, naša zgodovina ni nič izrednega, vdajmo se v svojo majhno in anonimno usodo. Podobne teze pa smo še večkrat slišali v naši zgodovini. Zadnjič takrat, ko so tuje čete korakale proti Ljubljani in Mariboru. Če bi se takrat držali takšnega načela (ki se je tudi

takrat zdelo zelo razumno), bi danes prav gotovo ne imeli tistega zgodovinskega trenutka, na katerega smo, hočeš ali nočeš, vsi ponosni, ker smo se prav prek njega spremenili iz anonimne folklorne skupine — kar smo pred zadnjo vojno bili, kljub naši kulturni hipertrofiji — v zgodovinski subjekt, s katerim morajo danes računati vsaj vsi tisti, ki mislijo v enem ali drugem pomenu besede (tako turističnem kot političnem), preiti ta del Evrope.

Kakorkoli stvari postavimo, vidimo, da je vsak človek nekaj posebnega, in torej tudi vsaka skupina ljudi in torej vsak narod. Vsak narod je, po mojem, nezamenljiv delček tiste vesplošne resničnosti, ki jo danes daje na vpogled celotno človeštvo. Vsak narod s svojim obstojem in s svojimi posebnimi izkušnjami podaja aspekt te resničnosti in povsem normalno je, da ga tudi mi, Slovenci, podajamo, pač kolikor se nas tiče. Naša usoda je poseben in nezamenljiv cikel dogodkov, ki jih noben drug narod ni doživel v povsem enaki obliki (tega se sicer zaveda tudi J. K. tam kjer trdi, da je »bila naša usoda... za stopnjo izrazitejša«). V Teoriji in praksi (3, 71) piše Jovan Đorđević: »vse narode je treba ponovno raziskati in definirati, da bi odkrili njihove dejanske in prikrite etnične, kulturne in narodnostne strukture.«

Vzemimo nekaj praktičnih vprašanj. Zakaj, recimo, našo literaturo (še posebej tisto klasično) tako težko »plasiramo« na tuja tržišča? Zato, ker smo majhni? Zato, ker smo nebolgljeni? Zato, ker je naš jezik malo znan? Čeprav imajo tudi ti momenti nedvomno svojo predvsem »tehnično« težo, pa nisem prepričan, da so to glavni vzroki. Imamo majhne narode, ki v dialogu s svetom ne srečujejo težav, ki jih srečujemo mi. Prepričan sem, da je to predvsem zaradi tega, ker so ta dela, ker je ta literatura, ker so te pesmi, te črtice in novele, izraz in odsev določenega specifičnega stanja naše kulture (in torej, kot smo videli, naše usode) in so kot take, za ljudi, ki podobnih izkustev v svoji kulturi nimajo, težko razumljive.

Bistven je torej problem naše »drugačnosti« in ne naše »majhnosti«, kot se na splošno (zmotno) misli in govori. Skratka: problem uveljavljanja Slovencev in slovenske kulture (kar je sorodno) v svetu ni takó težaven samo zato, ker smo majhni, temveč predvsem zato, ker je naš tip usode in zgodovine drugačen, asinhron glede na tip usode in zgodovine, ki jo srečavamo pri tistih narodih, kjer bi se želeli uveljaviti. Dialog med drugačnimi kulturami pa je, kot nas učijo sodobni psihologi, neverjetno težavna zadeva. Mi v Trstu se s tem problemom, čeprav se ga večkrat dovolj ne zavedamo, srečujemo vsak dan.

Priznam sicer, da morda v Ljubljani problem ni tako pereč. Seveda, tam imamo homogeno sredino, kjer se srečujejo posamezniki iste ali podobnih kultur. Dialog med njimi nastaja takoj in brez pritiska. Pri nas pa ni tako. Toda brž ko se nekdo iz Ljubljane pomakne na rob tega majhnega slovenskega sveta in še malo čezenj, takoj občuti ta problem na svoji koži, tako kot mi, ali pa še bolj, ker ga ni toliko vaje. V živem spominu mi je še tisti znani ljubljanski kulturni delavec, moj prijatelj, ki ga je neki možiček sredi Italije — to se pravi, v bistvu ne daleč od naših mej — povprašal, od kod prihaja, in ko mu je ta odgovoril, da iz Slovenije, se je možičku razširil obraz v smehljaj veselega zemljepisnega znanja: »Aha, to pa je tam nekje med Poljsko in Rusijo«. Verjamem, da se bo to v Ljubljani zdelo neverjetna anekdota, vendar jim zagotavljam, da je zgodnica povsem resnična, hkrati pa jim lahko iz svoje skušnje prav takó zagotovim, da to ni

nikakršen osamljen pojav. Iz svojega vsakodnevnega izkustva bi dejal, da je opisana zgodnica slučajnost, a reprezentativen vzorec znanja, ki o Sloveniji in Slovencih vlada v tujini. Šele v zadnjih nekaj letih se je začela ta koprena po malem dvigati, a to veliko bolj zaradi naše politike, športa, gospodarstva ipd., kakor pa zaradi naše kulture, ali celó literature.

Kaj sedaj storiti? Ali naj se kratkomalo vdamo v to svojo zaprtost, v to svojo nemožnost dialoga, v to majhnost in nebogljenost, ki izhaja iz naše drugačnosti? Če bomo sprejeli tezo, kot jo razvija J. K., da smo majhni in neizraziti, se s tem seveda že a priori vdajamo v provincialno prihodnost. Saj tako majhen in nebogljen narod, kakor se sami sebe opisujemo z J. K.-jem vred, tudi kaj več ne more pričakovati. Provinca smo bili in provinca bomo, razen tistega trenutka, ko smo se nenadoma (in brez koristi — to se sedaj jasno kaže) uprli vsemu svetu v brk.

Iz pisanega izhaja, da je problem v bistvu problem dialoga. Jaz sem o tem že precej pisal (gl. npr. MOST), zato bom tu ponovil le nekaj osnovnih misli: v dialog s svetom lahko stopa samo nekdo, ki je subjekt. Subjekt pa je tisti, ki je drugačen — saj ga prav drugačnost dela za subjekt. A mi, Slovenci, smo, kot smo videli, drugačni, torej — takó sklepam — smo subjekt. Ker smo subjekt pa lahko stopamo v dialog s svetom. To se da povedati tudi bolj razvidno: če z J. K. začnjam trditi, da smo majhni, nebogljeni in »nič izrednega«, se pač kratkomalo vdamo v usodo priveska, province tistih, v odnosu do katerih smo majhni, nebogljeni in »nič posebnega«. Konkretno bi to bila verjetno stara Avstrija, to je dežela, prek katere smo prejeli evropsko kulturo. Kot provinca stare Avstrije pa seveda nimamo svetu kaj povedati, saj se o provinci zve vse že v centru, katerega privesek je provinca. Provinca je vsebovana v širšem miljeju, in ko je ta definiran, je z njim povedano že vse, ali skoraj vse tudi o provinci. Skratka: provinca ne more stopiti v dialog s svetom. Avtonomen in drugačen subjekt pa lahko, saj prav ta drugačnost, ki je morda sprva zapreka za dialog, sestavlja tisti element informacije, ki je lahko za svet zanimiv. Treba si je le biti na jasnem o njem in ga razjasniti svetu. Po mojem vprašanje absolutno ni tragično, treba ga je le prijeti s prave strani; tega pa doslej mi nismo znali. To je tisto. Naš tip usode ni samo usoda majhnega in neizrazitega naroda, temveč je tudi drugačna usoda. Ker pa si o tej drugačnosti še sami nismo na jasnem (ker stalno ponavljamo miselne modele, ki smo jih nekritično sprejeli z zahoda), te drugačnosti tudi ne moremo razložiti drugim. In prav zaradi tega smo neinteresantni. Če sedaj, kot to dela J. K., to svojo neizrazitost drugim še poudarjamo in ponavljamo, je njih zanimanja za nas v vsakem pogledu konec.

Sem pa tja se pripeti, da prek tega našega kota potuje tuj potnik, ki je malo bolj pazljiv od običajnih turistov in trgovskih potnikov, ki o Sloveniji vedo le, kje v Ljubljani dobro kosiš. To se sicer dogaja bolj poredkoma, toda dogaja se le; in ko tak kritičen duh pride v stik z nami in našo kulturo, lahko od njega, ki ni obremenjen z vsemi našimi standardnimi miti, pričakujemo vsaj majhno opazko, vsaj majhno konstatacijo o tej naši drugačnosti.

V zvezku MODERN POETRY IN TRANSLATION 8: SLOVENIA, ki je izšel v Londonu prejšnje leto (1970) je Michael Scammel zbral nekaj krajših impresij o nas in naši kulturi. Oglejmo si nekaj njegovih ugotovitev: »Pripadniki manjših narodov«, tako piše Scammel, »večkrat trdijo, da je

v devetnajstem, osemnajstem, sedemnajstem stoletju živel genij, ki je spremenil življenje naroda. In večkrat je težko za pripadnike važnih narodov, ki so podobne stvari slišali že prej, verjeti, da je to res. Vendar je tudi Slovenija imela svojega transcendentnega genija. Ime mu je bilo France Prešeren. Njegovo življenje se je raztezalo med prvimi petnajstimi leti devetnajstega stoletja in bil je največji pesnik, ki ga je Slovenija kadarkoli poznala. Bil je Chaucer, Puškin Slovenije. Bil je pesnik evropskega formata. Ustvaril je slovenski literarni jezik. Vsi slovenski pesniki pišejo v Prešernovi senci. On je omogočil slovensko literaturo. In spojil jo je z Evropo.«

Misli, ki so zbrane v tem odstavku, dobro poznamo. To je tisto, kar sami o naši kulturi in pesništvu stalno pišemo in govorimo: tudi Slovenija je imela svojega transcendentnega genija, bil je največji pesnik, »tutto risale a lui«, bi rekli Italijani, vse iz njega izvira, bil je začetnik vsega. Očitno (to je moja trditev), je te misli Scammel nekritično pobral pri nas in jih sedaj podaja, kakor jih je slišal (to je tudi razumeti, tam, kjer pravi: pripadniki manjših narodov trdijo . . .). Tu najdemo na enem mestu, morda nekoliko naivno, podano vso našo mitologijo. Recimo trditev, da je bil Prešeren »transcendenten genij«. Zame je ta trditev brez smisla, saj noben človek ne more biti transcendenten, se pravi, iztrgan iz svoje dobe, iz svojega okolja, iz miselnosti, iz »Zeitgeista«. Prav lahko se da dokazati, da to tudi Prešeren ni bil. Vprašanje, ali je bil Prešeren »največji pesnik, ki ga je Slovenija kadarkoli poznala«, prepuščam literarnim kritikom, vendar dvomim, da je danes sploh še mogoče iti v takšne trditve, da je nekdo največji, drugi malo manjši, tretji še manjši, ipd. (Spominjam se, da so nas v šoli izrecno in dobesedno učili, da je Prešeren največji, Župančič drugi na lestvici, ne vem več, če je bil takrat Gradnik tretji, ipd.) »Bil je pesnik evropskega formata«, to je zopet ena tistih zakoreninjenih fraz, ki si jih Slovenci stalno ponavljamo ter vanje slepo verjamemo. Jaz bi rad naše literarne kritike vprašal: Kaj naj že pomeni biti pesnik evropskega formata? Kaj je to »evropski format«? Kako tak format merimo? Je morda evropski format v tem, da te vsa Evropa pozna in bere? Potem bi dvomil, da je Prešeren pesnik evropskega formata. Če to ni, kaj je evropski format? Da je Prešeren skoval naš jezik, bi si prav takó drznil podvomiti. Slovenski literarni jezik je kolektivno delo desetih in stotin piscev in znanstvenikov. Prešeren je med vsemi temi odigral važno vlogo, vendar pa ni jezika sam ustvaril. Saj bi to bilo nekaj, kar bi mejilo skoraj na magijo. Znano je, da je nekaj besed za nastajajoči slovenski jezik skoval celó pesnik na tako slabem glasu, kot je bil Koseski. Prav tako se mi vidijo prazne naslednje trditve: »Vsi slovenski pesniki pišejo v Prešernovi senci. On je omogočil slovensko literaturo. In spojil jo je z Evropo.«

Vem, da se bo ob teh trditvah v marsikaterem bralcu pojavil dvom: Ta nam vse podira. Kaj pa ostaja še od naše kulture? Ali naj o vsem podvomimo, kar so nas učili in kar nas še učijo?

Ne bo tako hudo. Nisem za rušitev zaradi rušitve, temveč le za revizijo pojmov, za bolj zrel pogled na stvari. Ne trdim namreč, da Prešeren ni imel nikakšne vloge v nastanku slovenske kulture in torej v nastanku slovenskega naroda. V resnici je imel velikansko vlogo. Toda ta vloga ni bila v tem, da je bil transcendenten genij, niti v tem, da je spojil Slovence z Evropo; saj smo Slovenci v Evropi (geografsko) vedno bili. Po mojem je bil Prešeren važen dejanski, a predvsem simbolični člen v tisti

vrsti dogodkov, ki so privedli na površje slovenski narod, kakor ga danes poznamo in vidimo. A ta vrsta dogodkov je, zmeraj po moje, glede na nastanek drugih narodov dokaj netradicionalna, dokaj drugačna. In prav tu tiči izvor tiste naše drugačnosti, ki je, hočeš ali nočeš, tudi psihološka.

Posebnost naše zgodovine je na socialnem področju. O tem sem že na široko pisal, zato se tu ne bi rad ponavljal. Vendar pa sem medtem našel nekaj pričevanj tujih piscev, ki jih rad citiram, da ne bo kdo rekel, da si te stvari čisto sam izmišljam. V knjigi *YOUUGOSLAVIE*, ki sta jo pri založbi EDITIONS DU SEUIL izdala J. M. Domenach in A. Pontault sem našel glede na jugoslovanske narode (in sem nedvomno spadamo tudi Slovenci) naslednjo trditev: »Vedno znova se moramo vračati na isto točko: Jugoslavija je predvsem kmečki razred, ki je preživel (zgodovino, op. A. L.). Tudi Scammel v drugi ugotovitvi o Slovencih (ta je očitno bolj »njegova« od prejšnje) nekako zajame odblesek te naše drugačnosti in posebnosti. Takole na kratko ugotavlja: »Slovenija' ni eksistirala skozi štirinajst stoletij. Šele leta 1918 je ta narod vzniknil na površje s svojim jezikom, svojo narodno bitjo, s svojimi mejami in s svojo samozavestjo, nedotaknjen po štirinajstih stoletjih zatiranja in teme. Ali ni to rekord?«

Ce bi bil Scammel znal pravilno, kritično ovrednotiti prvo trditev o Slovencih, tisto o Prešernu, in jo povezati z drugo, tedaj bi bila (zmeraj po mojem) slika o Slovencih dosti jasneje izšla iz njegovega pričevanja. Seveda, Scammel si tega cilja ni mogel postaviti, zato mu je resnica neopazno ušla skozi prste.

Izredno podčrtavanje Prešernove vloge, ki je v naši kulturi že kar tradicionalno, namreč ne pomeni prav nič drugega kakor to, da je literarno-prosvetni pokret odigral velikansko, bistveno vlogo pri nastanku slovenskega naroda. To je tisto. Prešeren ni velik zato, ker nas je spojil z Evropo; zame je to povsem postransko vprašanje, o katerem se sploh ne splača debatirati. Prešeren je bil velik zato, ker je bil prvak tega našega literarno-prosvetnega pokreta, ki je kratkoma omogočil nastanek slovenskega naroda. Zato je, po mojem, zgodovinska vloga Prešerna veliko večja od njegove literarne vloge. Moramo sicer paziti, da obeh aspektov problema preveč ne ločimo: če bi bil Prešeren izrazito slab pesnik, bi bila verjetno tudi njegova narodnobudniška vloga bolj slaba. Saj imamo primer Koseskega, ki je živel približno ob istem času in je kot simbol narodnobudništva povsem odpovedal, prav zato, ker so ga tedanji kritiki takó očrnili (morda tudi po pravici, v to se ne spuščam). Vloga, ki jo je v našem narodnem nastanku imel Prešeren, je izrazito avantgardna, a zastavo na čelu ljudskega pokreta lahko nosi samo nekdo, za katerega verujemo, da ima izredne lastnosti, da ima lastnosti, ki so »transcendentne«. Od tu Prešernova »transcendentnost«.

Ker je bil pri slovenskem narodu narodnostni vzpon predvsem socialni, model pa, h kateremu smo kot skupinski subjekt težili, razviti evropski narodi, nam pri priči postane jasno, od kod in iz česa se je porodila glede Prešerna krilatica, da je s svojimi pesmimi dosegel evropsko raven. V Evropo so težile vse želje socialno razvijajočega se kmečkega ljudstva in v Evropi je že pristal njegov prvak: dr. France Prešeren, edini (ali pa eden izmed zelo redkih) doktorjev sredi še povsem kmečkega naroda.

Ta socialni vzpon ljudstva, ta nastanek naroda, se je začel prek kulturnega boja. To je tista značilnost, ki je doslej v takšni meri nisem odkril še pri nobenem drugem narodu in ob katero se J. K. najbolj obregne. Prva

faza v prebuditvi ljudstva, ki je bilo štirinajst stoletij odsotno iz zgodovine, je bila prosvetna revolucija. Iz nje se je konstituiral narod, ki se je sčasoma razširil na vse druge strukture: med temi tudi na področje politike in ekonomije. To je proces, ki je pri nas dokaj drugačen in preobrnjen kakor drugje. Navadno se kakšna skupnost konstituira najprej na političnem in ekonomskem področju; šele ko je to dosegla, se tudi kulturno in umetniško razmahne. To je tista značilnost, ki jo jaz vidim pri nastanku Slovencev, medtem ko J. K. meni, da je to nekaj povsem običajnega pri vseh manjših in revnejših narodih.

Pustimo sedaj ob strani iskanje, če je bilo še pri kakšnem drugem narodu takó kot pri nas ali ne; kolikor je meni znano, ni bilo, vendar bi preverjanje te teze na vseh narodih sveta bilo kaj zamudno opravilo. Takšno naštevande bi nas gotovo ne privedlo daleč.

Poskušajmo raje slediti logiki: po mojem je dejstvo, da se kultura, in predvsem umetnost, razvije šele drugotno iz primarne politične in materialne podstatí povsem logično in je med drugim osnova za znano marksistično tezo, da sta kultura in umetnost nadstavbi. Ta zakon torej ni nobena moja iznajdba, ki sem jo skonstruiral »na nič manj kot dveh tretjinah časopisnega formata«, kot trdi J. K. z obilico smisla za humor, temveč je to stara teza, kot so stare najbolj razširjene sodobne ideologije, med njimi marksizem. Je pa tudi stvar povsem logična; ogledimo si jo še enkrat na sicer banalnem, a prepričljivem primeru: dokler človek strada, nima in ne more imeti časa in sredstev za kulturno in umetniško izživljanje; šele tedaj, ko se je rešil najnujnejših življenjskih skrbi, bo lahko dal duška svojim bolj plemenitim nagnjenjem — če jih ima. To velja za posameznika, a mora, kratkomalo mora, veljati za vsako skupino, sestavljeno iz posameznikov, in torej tudi za narod. In če gremo analizirati vzpon in propad najrazličnejših narodnostnih skupin v Evropi in v svetu, bomo videli, da to dejstvo res velja. J. K. mi spodbija primer Nemcev, češ da so bili ob svojem največjem kulturnem in umetniškem vzponu v materialnih težavah. Menda je tu med nama nesporazum. Mislim, da govoriva o različnih stvareh. Saj je znano, da so Goethe, Leibnitz, Mozart, Wagner, Beethoven, Keppler, itd., da naštejemo samó nekaj imen iz opisanega vzpona, ob svojih velikih stvaritvah živeli v senci dvorov ene ali druge nemških držav in držav, brez izrazitejših materialnih skrbi. Nemški narod je takrat družbenopolitično strukturo že imel, in prav ta je bila nosilka kulturnikov, ki so se lahko pod njenim okriljem ukvarjali s svojim, na prvi pogled ... neproduktivnim delom. V nasprotju z njimi pa naši intelektualci iz klasične dobe niso imeli podobnih možnosti. Če so se hoteli preživeti, so se morali ali nasloniti na tujo strukturo, ki je tedaj bila na naših tleh (staro-avstrijsko), a ta jim je bila mačeha, kot nam lepo kaže primer Prešerna, ali pa so morali ... stradati, kakor nam lepo priča cela vrsta usod iz naše literarne zgodovine. Svoj boj za obstoj in razvoj slovenskega naroda so vodili na prosvetnem področju (v najširšem pomenu besede) skoraj brez materialne podstatí. Domenach piše v omenjenem delu *YOUgoslavie*: tukaj (v Sloveniji, op. A. L.) je bil duša upora jezik v svoji najvišji izraznosti: poeziji. In če tukaj partizan (tu niso mišljeni samó partizani iz druge svetovne vojne, temveč tudi hajduki, bojovníki, ipd.) zavzema manjše mesto kot v zgodovini drugih republik (jugoslovanskih, op. A. L.), je pesnik pustil svojo neizbrisno sled; ... slovenščina je ostala živa v ustih naroda in v množici pesnikov

in pisateljev, zaradi katerih je Slovenija področje sveta z največjim odstotkom pisateljev na prebivalca.«

Ob teh stavkih bi se morali globoko zamisliti. Jasni in razgledani francoski um je tu znal ločiti zrno od plev in nakazati funkcijo, ki jo je pri nas odigral prosvetni in narodnobudniški pokret, ki si je bil postavil literarne vrednote. Zakaj smo v tem ključnem obdobju svoje zgodovine Slovenci nenadoma dobili takšno osupljivo množico piscev in pesnikov? Morda zato, ker smo »nadpovprečno pesniško in pisateljsko nadarjeni«, kot sem že slišal razlagati. To je očitno absurd. V glavnem lahko rečemo, da so narodi vsi enako nadarjeni, drugače bi postali rasisti, ker bi morali začeti trditi, da je en narod raso bolj nadarjen za to, drugi za drugo. Rasizem ne vzdrži resne znanstvene kritike. Razlike, ki jih opažamo med ljudmi, posebno pa med skupinami ljudmi, so bolj socialnega, kot pa rasnega izvora. Slovenci smo v določenem trenutku dobili opisani narodnobudniško-prosvetni pokret, ki si je bil postavil literarne vrednote, a je v resnici, to se pravi OBJEKTIVNO, imel zgodovinsko vlogo, podobno, kakor so jo v Srbiji odigrali hajduki in razni bojvniki. Zato je ta naš pokret veliko važnejši iz zgodovinskega stališča kot pa iz literarnega. Veliko važnejša je objektivna vloga kakšne skupine ali pa samo človeka, kot pa tisto, kar ta skupina ali človek subjektivno misli, da dela.

Iz vsega opisanega jasno izhaja, da je nastanek slovenskega naroda poseben, nekonvencionalen. Po navadi se narodi ali tudi druge skupine uveljavijo najprej politično in vojaško. Zatem sledi ekonomska utrditev. Šele ko je dana podlaga te splošne podstat, lahko nastane kulturna nadstavba. To je, bi dejal, navaden naraven nastanek naroda. Preteklo poletje sem imel priliko, da sem obiskal nekatere južnoameriške dežele, ki so nastajale kot nacionalne skupnosti prav v istem obdobju kot Slovenci. Tudi te dežele poznajo narodnega prvaka, ki stoji na začetku njihovega narodnega pokreta. To je bil znani Simon Bolivar, čigar kip vidimo na vsakem večjem južnoameriškem trgu. Kakor Prešeren je tudi Bolivar študiral v zahodni Evropi in se tam navzel idej francoske revolucije o osvoboditvi in osamosvojitvi nacionalnosti. Medtem ko je dal Prešeren duška tem zamislim s tem, da je prijel za pero in začel pisati v slovenščini, pa je Bolivar organiziral manjšo skupino ljudi in se začel biti s kolonialnimi vojščaki za svobodo svoje rodne zemlje. To so dejstva.

To sta bila dva različna prijema istega problema narodnega osvobajanja. Rezultat sta oba dosegla, kajti danes so svobodne južnoameriške dežele in pa Slovenija. Morda je bilo naše osvobajanje nekoliko dolgotrajnejše. Vendar pa nam zgodovina zadnjih tridesetih let jasno kaže, da kljub temu kulturnemu pokretu tudi mi nismo mogli povsem brez narodnoosvobodilnega boja. Primarni način osvobajanja je zmeraj narodnoosvobodilni boj. Iz tega jasno izhaja, da je tiste vrste osvobajanje, ki sem ga imenoval »naravnih« ali »običajnih«, res naravno, to se pravi takšno, da ga ni moč v celoti preskočiti. Verjetno se noben narod ne more osvoboditi povsem brez političnega ali vojaškega boja. To nam tudi kaže — in tukaj najdem zopet stičišče z J. K. — da našega kulturniškega začetka ne smemo v nobenem pogledu imeti za »zgodovinsko anomalijo«, zaradi katere bi bili mi, Slovenci, nekakšen »fenomen med narodi«, temveč je stvar iz zgodovinskega in socialnega vidika povsem razložljiva (vendar jaz nisem nikjer trdil, da ni razložljiva). J. K. si dejstvo razlaga z našo majhnostjo in odvisnostjo. Čeprav

so nedvomno tudi to elementi, ki jih ne gre pozabljati, pa sem mnenja, da je primarni element, bistveni vzrok, drugje.

Ko izhajam iz psihološkega vidika, se mi zdi povsem razumljivo, kako in zakaj so za kmečki razred, kar smo Slovenci na začetku narodnostnega vzpona skoraj do zadnjega bili, kulturniške in literarne vrednote zavzele takšen odločilen pomen. Naš vzpon se je začel praktično tedaj, ko so v stari Avstriji uvedli obvezno šolanje. Prva šola je bila nemška, in ta nas je potujčevala, zato smo našo prvo bitko bili za slovensko šolo. V šolskih klopeh — posebno še v srednji šoli, kar je bil takrat nekakšen višek izobrazbe za kmečkega človeka — pa so literarne vrednote maksimum vseh vrednot. To je še danes takó. Kolikor mi je znano, si ni mogoče predstavljati evropske srednje šole brez teh vrednot »lepih umetnosti«. To je stara evropska tradicija, ki gre nazaj v čase starega Rima in Grčije. Če smo si v določenem trenutku tudi Slovenci hoteli postaviti šolo, ki naj bi bila ENAKOVREDNA EVROPSKI, smo nujno morali dobiti tudi literarno zgodovino, ki naj bi bila ENAKOVREDNA EVROPSKI. Tukaj jasno vidimo, kako je mehanizem nastanka naroda prek kulture zahteval nastanek pesnikov in pisateljev. In pesniki in pisatelji so nastali, ker je takšna bila narodova potreba v tistem trenutku. Ali smo se kdaj vprašali, zakaj danes pesniki in pisatelji ne nastajajo več tako množično? Zato, ker ni več takšne zgodovinske potrebe! To je, vsaj po mojem, docela jasno in nedvoumno. To bi bilo le nekaj misli o vzrokih, ki so botrovali našemu posebnemu načinu nastanka. Teh vzrokov pa je očitno še več in podrobna raziskava nam bi stvar še veliko popolneje prikazala in razložila. Glede na polemiko z J. K. je trenutno važna le ugotovitev, da je vse skupaj povsem razložljivo in zato tudi v določenem pomenu besede »nič izrednega«, hkrati pa je seveda pojav tudi »izreden«, kolikor smo ga doživeli v takšnem obsegu samo mi in nihče drug.

V zadnji instanci je po mojem vzrok v tem, da smo Slovenci takoj na začetku naše zgodovine, to se pravi v srednjem veku, izgubili svoj vodilni razred, ki nam bi bil lahko edini dal tiste politične in organizacijske izkušnje, ki so potrebne za razvoj političnega oziroma vojaškega gibanja. Brez tega sloja je bila emancipacija kmečkega naroda zelo težavna zadeva, predvsem iz psihološkega vidika. Za kmečko ljudstvo, ki je komaj odpiralo oči v zgodovino, ni bilo mogoče kar meni nič tebi nič preiti v zgodovinsko akcijo, ker so ga pri tem ovirali velikanski psihološki kompleksi manjvrednosti nasproti tujcem. Ti kompleksi so našega človeka blokirali, da se ni mogel kratko in malo sprostiti, kakor se je to po naravni poti dogajalo pri drugih narodih. Zato je bilo treba najprej premagati komplekse. In tu je odigral literarno-kulturniški pokret odločilno vlogo.

— — —

Zastavlja se sedaj vprašanje, ki je nedvomno med najvažnejšimi, kako je vse to vplivalo na tisto, kar bi jaz imenoval »slovenska skupinska zavest«, ali kar bi lahko imenovali z bolj uporabljenim terminom »slovenski specifični tip kulture«, to je vse tisto, kar slovenski človek, to se pravi, mi vsi smo, najprej v ožjem psihološkem pomenu besede, v drugi fazi pa nasploh. Sodobna psihologija nas uči, da imamo lahko psihološki aspekt človeka za to, kar človek sploh je kot racionalno družbeno bitje. Iz tipa kulture, ki je značilna za človeka, se rojeva človekova interpretacija sveta, iz te — misli

in želje, iz želja pa dejanja. Takó vidimo, da je zgodovinsko in politično hotenje kakšnega človeka ali skupine globoko pogojeno z njegovim tipom kulture. In to vprašanje postaja toliko bolj važno, kolikor bolj svoboden in prost je subjekt, da opravlja kakšna dejanja. Pri narodu lahko rečemo, da vse to postaja toliko bolj važno, kolikor politično bolj svoboden je določen narod. Mi, Slovenci, pa gremo nedvomno danes v še večjo ekspanzijo (seveda, relativno vzeto glede na našo preteklost) politične odgovornosti in svobode.

To vprašanje je sicer poglavje zase, odpira pa se nam takó široko, da ga na kratko sploh ne moremo organsko načenjati. Vendar pa nam gornje razmišljanje dovoljuje nekaj zanimivih konstatacij brez prevelikega truda in, seveda, tudi brez vsakršne pretenzije.

Vzemimo najprej odnos do te naše matrice, do tega našega literarno-prosvetnega gibanja iz prejšnjega stoletja. Dotaknimo se najprej vprašanja, ki se pojavlja skoraj nujno: kako naj vrednotimo našo klasično literaturo in njene dosežke? Iz gornjega razmišljanja izhaja, da smo doslej nekako spregledali ali pa vsaj preveč implicite obravnavali njeno zgodovinsko vlogo, ki je po mojem primarna nad literarno. Ali lahko zaradi tega že tudi tout court trdimo, da je naša literatura iz čisto literarnega vidika slaba in da smo jo psihološko precenjevali?

Vprašanje sem nalašč zastavil nekoliko brutalno, da bi delovalo stimulatивно.

Kaže, da bi bilo odgovarjanje na takšno vprašanje, tudi iz zgolj literarno-kritičnega vidika precej nesmiselno početje, podobno kot smo to videli pri razmišljanju, ali je Prešeren dosegel ali ni evropske ravni. To vprašanje je preveč splošno, da bi mogli nanj kaj pametnega odgovoriti, čeprav je verjetno prav takšno splošno vprašanje iz širšega vidika najbolj zanimivo.

Naša klasična literatura se je razvijala v okviru danih možnosti literarno-prosvetnega pokreta, ki je rabil kmečkemu ljudstvu, da začenja postajati narod; tu je odigral svojo zanimivo funkcijo, tu so nastajala njena dela, pesmi, črtice, povesti, ipd. Literarno-prosvetni pokret je bil množično gibanje, kot tak pa je za literarno ustvarjanje spodbudil množice šolajočih se Slovencev. S tem je verjetno znal obuditi in navdušiti za umetniško ustvarjanje veliko talentov, ki bi se bili v nasprotnem primeru posvetili drugačnemu delu in bi bili ostali za literarno ustvarjanje neizkoriščeni.

Čeprav čutim, da primerjava našim humanistom ne bo pogodu, ker je zanje literarno ustvarjanje še zmerom nekaj sakralnega, nekaj, kar je povezano z »božansko žilico«, nekaj, kar nima nobene neposredne zveze s socialno stvarnostjo, pa se mi vendar zdi adekvatno, če si priključim pred oči metodo, ki bi jo morali uporabljati, če bi, na primer hoteli, v Sloveniji dobiti iz mladega rodu vrsto dobrih atletov na mednarodni ravni (na področju atletike je mednarodna raven veliko lažje določljiva kot na področju pesništva); za atletiko bi morali navdušiti čim več mladih ljudi v šolski dobi. Začeti bi morali s tistim, kar politiki in časnikarji imenujejo »široka akcija«.

No, naš literarno-prosvetni pokret iz prejšnjega stoletja je bil v določenem pomenu besede takšna široka akcija v prid literature in pesništva in nam je verjetno omogočil, da smo v tistem zgodovinskem trenutku obudili k umetniškemu ustvarjanju dokajšen odstotek naravnega potenciala, ki smo

ga takrat imeli na voljo. Prav gotovo je takrat vzniknilo nekaj izrednih umetniško-literarnih talentov. Mednje vsekakor spadajo vsa tista standardna imena iz naše literarnozgodovinske preteklosti, ki jih dovolj dobro poznamo, da bi jih tu še posebej navajal. Vendar, in tu se bi zopet začel strinjati z našimi humanisti (ki so z grozo v srcu sprejeli moje prehajanje iz literature v atletiko), žal, z umetnostjo ni takó preprosto kot z atletiko.

Ti talenti, ki smo jih znali v določenem zgodovinskem trenutku obuditi, se verjetno v okoliščinah, ki so jih našli, niso mogli razviti do zadnjih možnosti svojega osebnega potenciala. Nedvomno to stalno občutimo, ko prebiramo dela iz naše literarne preteklosti. A to prav zaradi tega, ker je ta naš literarno-prosvetni pokret moral živeti v nekakšnem praznem prostoru, brez tiste družbene in materialne podstat, ki je za razvoj kulture normalno potrebna, kakor sem prej dokazoval. Nekaj misli, ki mi jih bodo morda profesionalni literarni kritiki spodbijali, ki pa se mi kot laiku zde dovolj značilne: ali smo se kdaj resno vprašali, zakaj imamo v naši klasični literaturi takšno obilico predvsem krajših del: pesmi, črtic, kvečjemu povesti. S tem v zvezi večkrat slišimo trditev, da smo Slovenci »lirski narod«. Ali je ta trditev smiselna? Ali s tem ne zaidemo zopet v nekakšen zakamufliran razisem? Danes, ko določene strukture že stoje, smo hkrati postali veliko manj lirski in veliko bolj snovni, kakor radi tu pa tam potožijo prijatelji preteklosti. Spominjam se, da je nekaj časa med našimi literarnimi zgodovinarji krožilo vprašanje: Zakaj nismo tudi mi ustvarili velikega teksta? Pred leti je bila celo številka revije *Tovariša* posvečena temu vprašanju.

Jaz si na ta vprašanja zelo preprosto odgovarjam z dejstvi, ki se nanasajo na opisano socialno situacijo Slovencev v času, ko se je naš literarno-prosvetni pokret razvijal.

Ni bilo materialne in družbene podstat za (a) normalno preživljanje samih ustvarjalcev, ki so morali opravljati svoje delo v težavnih razmerah, v izrezkih časa, nikoli docela profesionalno, kar vse nam nedvomno kaže, zakaj so se raje posvečali krajšim literarnim zvrstem, ki snovno niso tako zahtevne in za (b) objekt opisovanja in prikazovanja istih ustvarjalcev, kar je verjetno še pomembnejše. Veliki evropski roman iz prejšnjega stoletja prikazuje družbo, kjer posredno ali neposredno igra važno vlogo meščanstvo. Ta roman je sicer v večini primerov kritika meščanstva, to se pravi družbe na določeni ravni in v določeni stopnji razvoja (proizvajalnih sil bi dostavili marksisti). Če pa tega družbenega sloja sploh ni, kot ga Slovenci takrat praktično nismo imeli, ker smo bili skupina, polarizirana samo na dva sloja, kmečkega spodaj, in na intelektualce, ki so bili bolj razvojna stopnja kot pa pravi družbeni sloj, pa niso mogla nastajati dela, ki bi bila takšno družbo in njene probleme prikazovala v pozitivnem ali v negativnem pomenu besede. Prav zaradi vsega tega pa je naša klasična literatura bistveno drugačna od evropske. V eseju* Četiri slovenačke umetniške ideologije je pisal o tem vprašanju Taras Kermauner. Kermauner je izhajal iz primerjave med našim in evropskim »kulturnen biti« in je ugotavljal, da je bistvo naše kulture povsem drugačno od kulture drugih evropskih narodov. Narava slovenske kulture je ideologija v smislu pričakovanja boljšega, višjega sveta. Kermauner navaja štiri ideologije: narodnobudniško, katoliško, razredno in umetniško. Vse te štiri ideologije pa sledijo de facto istemu

* Kultura, Beograd, 1969.

transcendentnemu cilju, razlike med njimi so nebstvene, pravi Kermauner, vsaka od njih meni zase, da je ona tista klica Novega življenja, v katerega bo prešlo naše banalno, pomanjkljivo, umazano, težavno, neprijetno, trpljenjsko, grešno, izkoriščano, blatno in nemočno življenje.

Iz tega jasno vidimo, kako je naša posebna zgodovinsko-socialna situacija po eni plati budila iz amorfne kmečke množice veliko talentov in jih vključevala v umetniško in literarno iskanje, hkrati pa jih prepuščala same sebi v bolečih socialno-družbenih okoliščinah. V takšnih razmerah se je porodila Cankarjeva povest o Kačurju ali pa Prešernovi verzii:

»da b'uka žeja me iz tvoj'ga sveta
speljala ne bilà, golj'fiva kača!«

Situacija je to intelektualno silo izkoriščala povsem netradicionalno. Namesto da bi bila našim pesnikom in pisateljem dovolila, da sčasoma razvijejo svoj notranji potencial, namesto da bi jim bila nudila možnost, da iz sebe dajo vse, kar zmorejo, jih je čestokrat prepuščala strahotnemu psihološkemu izgorevanju v sredini, v amorfni masi, iz katere se je imela roditi nova kulturna in zgodovinska skupina, slovenski narod.

Ti ljudje, ti naši pesniki in pisatelji, predstavljajo pravo diamantno ost, avantgardo poznejšega slovenskega naroda. Bili so avantgarda kmečkega sloja na poti v moderno družbo. Od tu naša specifična literatura, naša specifična kultura in naš specifičen nastanek. To svojo narodno-budniško funkcijo so prek prosvete, kulture, umetnosti v redu opravili, zakaj slovenski narod se je res razvil, postal je zgodovinski subjekt, majhen sicer, a vendar subjekt.

Seveda vsega ni moč imeti, zato se ne smemo čuditi, če so vse te težavne okoliščine do takšne mere pogojile umetniško plat njihovega delovanja, ki je sicer tudi zelo zanimiva, ki pa ni znala zbuditi širšega učinka v svetovni literaturi.

Vendar moramo zaradi pravičnosti ob ta stavek takoj dodati še drugega, rekoč, da je bila njihova socialna učinkovitost v danih okoliščinah maksimalna. Široka akcija za kulturo takoj na začetku narodovega nastanka, ki je za naše razmere tako značilna (prav to mi J. K. najbolj oporeka), je imela po mojem velikanski blagodejni vpliv na razvoj našega skupinskega subjekta. Kdor pozna razmere pri narodih tretjega sveta, ki so nastajali približno ob istem času kakor naš, ve, s kakšnimi problemi imajo opravka danes in v prihodnosti ta ljudstva. Ve, kako smo mi dejansko privilegirani glede na ta ljudstva. Ve, kaj dolgujemo ljudem, ki so bili težke in večkrat tudi grenke bitke našega prosvetno-kulturnega pokreta.

Omenil sem Simona Bolivarja in situacijo v Južni Ameriki. Primerjal sem ga s Prešernom, ker sta bila sinova istega časa in istih idej in ker sta, v nekem pomenu besede, imela podobno vlogo. Toda Prešeren je bil sin malega kmeta na Gorenjskem, Bolivar pa predstavnik veleposestniške kaste, ki je izhajala iz prvotnih španskih konkvistadorjev. Prešern je začel pisati pesmi, Bolivar pa je uporabil tradicijo razreda, ki mu je pripadal, in se začel vojskovati. Oba sta sprožila proces, ki je pripeljal do nastanka novih, netradicionalnih narodov. Proces, ki ga je sprožil Prešeren, je potekal, dejal bi, manj razvidno, manj predvidljivo, bolj novo in netradicionalno. Bolivarjev proces pa je bil široka epopeja krdela pisanih pešcev in konjenikov,

ki so v zamahu sablje delili ljudstva in ustvarjali narode na velikanskem, na pol praznem prostoru. Prešeren je bil pesnik, Bolivar pa heroj.

Oglejmo si sedaj še učinek njunega dela: slovenski narod je sicer majhen, a kulturno izredno razvit. Ne pozna nepismenosti. Drznil bi si celo trditi, da skorajda ne pozna slojev. Naš proces v nastanku prek širokega ljudskega gibanja je bil nekaj tako demokratičnega, nekaj tako homogenega in enotnega, s takšno kontinuiteto so se kmetje praktično v eni generaciji prek šolanja in prosvete prebijali v višjo družbeno obliko, da pri nas praktično ni pravih razredov. Vsaj ne v tistem slabem pomenu besede, ki je takó značilen za mnoge predele sveta. To opažanje je omenil že Edvard Kardelj v svoji knjigi o slovenskem narodnem vprašanju. Kardelj je poudaril, da je bila pri nas buržuazija zmeraj zelo skromna. Jaz bi si drznil iti še dalje. Mi sploh nikoli nismo imeli prave buržuazije: tiste, ki trdno drži v rokah veliko koncentracijo kapitala, tiste, ki podkupuje državno oblast, tiste, ki v državi edina šteje... Ne bi sicer rad šel predaleč, vendar se mi zdi, da je slovenski narod v tem pogledu — to se pravi glede na cilj brezrazredne družbe — nekje pri vrhu med narodi sveta. In če je temu takó, se imamo prav gotovo večinoma zahvaliti našemu kulturniškem pokretu, ki nas je v eni, kvečjemu dveh generacijah, iz kmečkega sloja spremenil v narod.

Bolivar pa je s svojimi bitkami, pretepi in heroizmi ustvaril kasto ljudi, ki še danes izvajajo skoraj popolno ekonomsko in politično oblast nad brezoblično množico temnopoltih mesticev. In kdor pozna tamkajšnje razmere, ve, da je najhujši problem za te množice prav napredovanje kulture, napredovanje prosvete, ljudskega izobraževanja, prehod milijonov v dvajseto stoletje, to, kar stoji na samem začetku našega srečanja z zgodovino. To je tisto, kar dela nosilce tega kulturniško-prosvetnega pokreta velike, ne pa to, da so bili transcendentni geniji.

Upam, da se bo sedaj J. K. strinjal z menoj, da usoda Slovencev ni takó nezanimiva in tako »nič izrednega«, kot jo on opisuje.

Vinko Globokar:

Improvizirajo ... improvizirajte! ... improvizirajmo ...

Danes jih veliko čuti potrebo po improviziranju. Možnosti so široke — nekateri skorajda ne poznajo naše zahodne glasbene kulture, ker ne znajo niti brati not, drugi se niso nikoli učili igrati na katerikoli instrument na tradicionalni način... Nekateri skladatelji poskušajo navajati občinstvo k improvizaciji — in veliko je amaterjev, ki hočejo sodelovati pri glasbenem ustvarjanju, kadar priložnost nanese: v happeningih, na promenadnih koncertih, v multimedia manifestacijah itd. ... V okviru tega članka načeloma ne bomo razpravljali o teh vrstah improvizacij.